فصلنامه حکمت اسراء
سال هجدهم ـ شماره دوم ـ پیاپی ۵۳ ـ تابستان ۱۴۰۵
Isra Hikmat eighteenth year - no. 53 - summer 2026

A Comparative Analysis of the Doctrines of "Existential Interpenetration" and the "Personal Unity of Being" as the Philosopher's Account of the Relation Between the Necessary and the Contingent: With a Focus on Ayatollah Javadi Amoli's ʿAqlāniyyat al-Shuhūd

Yaser Hoseinpour[1] | Mohammad Mahdi Aminnia[2] | Sayyed Mohammad Marvian[3]

Researh Article

1. Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Islamic Azad University, Mashhad (0945385439@iau.ir)
2. PhD Student in Modern Theology at Navvab University (m.m.aminnia@gmail.com)
3. PhD student in Islamic Philosophy , Navab University (marvian3@gmail.com)

Abstract

The "Personal Unity of Existence" (Waḥdat al-Shakhṣīyah li-l-Wujūd), an axiom of Islamic mysticism, has been subject to various interpretations. According to the prevailing interpretation, existence is exclusively restricted to the infinite Essence of God, thereby negating the reality of any other existent. Muslim philosophers predominantly substantiate the personal unity of existence through the "Argument from Infinity" (Burhān al-Lātanāhī), positing that the infinite existence of God intrinsically precludes the possibility of any other existence.

Conversely, Professor Fayyazi introduces the theory of "Existential Interpenetration" (*Tadākhul-i Wujūdī*). While affirming the infinitude of God's existence, he dismisses any supposed contradiction between Divine infinity and the existence of other entities, arguing that creatures are subsumed within the expanse of God's infinite existence. From his perspective, the theory of existential interpenetration serves as the sole valid framework for elucidating how the multiplicity of creation is realized amidst the Creator's infinity.

In contrast, Ayatollah Javadi Amoli, in the first volume of his treatise *The Rationality of Intuition* (*Aqlāniyyat-i Shuhūd*), critiques the theory of interpenetration while upholding the Argument from Infinity as the singular sound proof for the personal unity of existence.

Employing a descriptive-analytical method through a library-based approach centered on *The Rationality of Intuition*, this study investigates and evaluates these two theoretical paradigms. The findings demonstrate that, in light of Ayatollah Javadi Amoli's objections, the theory of existential interpenetration fails to reconcile the concept of infinite existence with the negation of other existents alongside God. Consequently, the Argument from Infinity remains conclusive, definitive, and philosophically sound in establishing its claim regarding the personal unity of existence.

Keywords: Personal Unity of Being ،The Argument from Infinity ،Ontological Interpenetration ، Aqlāniyyat al-Shuhūd

Received: 2026-07-08, **Revised**: 2026-09-15, **Accepted**: 2026-09-09, **Published**: 2026-10-02

Hoseinpour, Yaser; Aminnia, Mohammad Mahdi; Marvian, Sayyed Mohammad (2026). A Comparative Analysis of the Doctrines of "Existential Interpenetration" and the "Personal Unity of Being" as the Philosopher's Account of the Relation Between the Necessary and the Contingent: With a Focus on Ayatollah Javadi Amoli's ʿAqlāniyyat al-Shuhūd. *Scientific-Research Quarterly of Wisdom and Philosophy*, 2 (53), 5 -32. **DOI:** 10.22034/hi.2026.595919.2176

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 http://creativecommons.org/licenses/by/4.0

Extended abstract

Ontological theories in Islamic philosophy regarding the relationship between the Necessary Being (God) and contingent beings have consistently represented one of the most profound debates within the intellectual tradition. Here, four macro-approaches can be identified. First, the theory of philosophers prior to Transcendent Theosophy, such as Avicenna, posits that the multiplicity of beings is accepted as distinctly differentiated, where the Necessary Being and contingent entities exist in a composite and distinct manner. Second, the theory of the gradation of existence (*Tashkik al-Wujud*), introduced in Transcendent Theosophy, depicts beings within a simple continuum ranging from intense to weak degrees, asserting that objective realization is exclusive to existence while quiddities are mental abstractions. Third, the theory of the personal unity of existence (*Wahdat al-Wujud al-Shakhsi*), which has mystical roots and was adopted by Mulla Sadra, strictly denies the gradation of existence. According to this perspective, all beings exist by a single absolute existence, and gradation occurs only within its manifestations; this absolute existence is infinite, meaning no degree of existence can be negated from it. Fourth, the novel theory of "existential interpenetration" (*Tadakhul al-Wujudi*), proposed by Master Fayyazi, suggests that the infinite existence of God and multiple contingent beings-possessing real, distinct existences-are realized in an interpenetrating manner. This theory attempts to reconcile God's infinity with the real multiplicity of creatures by positing that creatures have interpenetrated into the expanse of God's infinite existence.

The central challenge addressed in this research is the critical evaluation of the personal unity of existence against the theory of existential interpenetration, specifically relying on Ayatollah Javadi Amoli's monumental text *Aqlaniyyat-e Shuhud* (Rationality of Intuition). Ayatollah Javadi Amoli meticulously critiques various rational arguments traditionally established to prove the personal unity of existence. Arguments such as receptional unity (*Wahdat Qabili*) are rejected because they fail to distinguish between the concept of existence and its objective referent. Similarly, arguments based on the negation of contingency from existence, the negation of substantiality and accidentality, and the self-sufficiency of absolute existence are systematically dismissed for assuming the external realization of absolute existence before proving it. Consequently, Ayatollah Javadi Amoli concludes that these philosophical proofs are logically flawed and that the only valid reasoning capable of demonstrating the personal unity of existence is the "argument of infinity" (*Burhan-e Bi-nahayat*).

The argument of infinity operates on the foundational premise of God's absolute infinity, utilizing the philosophical rule of the simple reality (*Basit al-Haqiqah*). The logical formulation posits that the Necessary Being is a simple reality, and every simple reality is infinite; therefore, the Necessary Being is infinite. Building upon this, the argument asserts that an infinite existence inherently leaves no ontological room for any other independent existence. Thus, the realization of any existence other than God would necessitate a limitation in God's existence and a deprivation of some existential perfection, rendering the infinity of God mutually exclusive with the existence of anything else.

In stark contrast, the theory of existential interpenetration is built upon distinct philosophical presuppositions, including the real multiplicity of existence, a specific interpretation of the principality of existence where quiddities also have external realization, the reality of non-existence, and the attribution of quiddity to the Necessary Being. Master Fayyazi argues that God's infinity encompasses all realms of being without necessitating the negation of creatures. Instead, creatures, while maintaining their real and independent existence, are situated along the longitudinal axis of God's existence, interpenetrating without composition or admixture, much like light interpenetrating a crystal. He suggests that since existential interpenetration is a rational possibility, the argument of infinity cannot definitively negate the existence of contingent beings.

However, Ayatollah Javadi Amoli poses four formidable critiques against the theory of existential interpenetration. First, he highlights the incompatibility of interpenetration with the

immutability of the Divine essence. Because created things are originated and contingent, any interpenetration with them would also be an originated phenomenon, which is entirely impossible within the immutable essence of God. Second, interpenetration contradicts the absolute simplicity of the Exalted Necessary. The realization of another independent existence, even if interpenetrating, necessitates a form of distinction and limitation in the Divine existence, conflicting with His infinite and simple essence. Third, the theory conflicts with the rule of emanation or modes (*Tasha'un*) established in Transcendent Theosophy, which posits that cause and effect are not two independent existences and their distinction is purely analytical, whereas interpenetration relies on real causality and essential distinction. Fourth, Ayatollah Javadi Amoli argues that assuming two independent existences in the ontological system necessarily implies the finitude of both. Any multiplicity requires distinction, and distinction inherently necessitates an existential limit, which outright contradicts the concept of infinity. If an existence is distinct and negated from God, God becomes limited solely to His own existence.

In conclusion, the present research demonstrates that the theory of existential interpenetration fails to reconcile the infinite nature of God's existence with the acceptance of a real multiplicity of beings. The theory suffers from a strategic weakness in its inability to provide a coherent and philosophically sound explanation for the "infinity of existence". By denying any degree of existence from the essence of God and positing an existential distinction between the Creator and the creature, the theory inherently creates an existential limit, thereby denying the infinite nature of the Necessary Being. Therefore, Ayatollah Javadi Amoli's philosophical approach, which strictly restricts the proof of the personal unity of existence through the argument of infinity, remains logically solid and unparalleled. This argument successfully proves that true infinite existence leaves absolutely no room for the 'other,' invalidating any possibility of longitudinal or transversal multiplicity, and affirming the personal unity of existence as the only viable conclusion.

Key Anglicized References

Amoli, S. H. (1989). *Jami' al-Asrar wa Manba' al-Anwar* (Inclusive of Secrets and Source of Lights). Tehran: Scientific and Cultural Publications.

Avicenna (Ibn Sina) (1992). *Al-Mubahathat* (The Discussions). Qom: Bidar Publications.

Fayyazi, G. (2008). *Hasti va Chisti dar Maktab-e Sadraei* (Existence and Quiddity in the Sadraean School). Qom: Hawzah and University Research Institute.

Javadi Amoli, A. (2020). *Aqlaniyyat-e Shuhud* (Rationality of Intuition: A Commentary on Fusus al-Hikam). Qom: Isra Publications.

Javadi Amoli, A. (2022). *Ayn Nazakh* (A Commentary on Tamhid al-Qawa'id). Qom: Isra Publications.

Nabavian, S. M., & Fayyazi, G. (2015). "Tadakhul-e Vujudi-e Khodavand va Makhluqat" (Existential Interpenetration of God and Creatures). *Ma'rifat-e Falsafi*, 49, 7-28.

Shirazi, M. S. (Mulla Sadra) (1981). *Al-Hikmat al-Muta'aliyah fi al-Asfar al-'Aqliyyah al-Arba'ah* (The Transcendent Theosophy in the Four Intellectual Journeys). Beirut: Dar Ihya al-Turath al-'Arabi.

فصلنامه حکمت اسراء
سال هجدهم ـ شماره دوم ـ پیاپی ۵۳ ـ تابستان ۱۴۰۵
Isra Hikmat eighteenth year - no. 53 - summer 2026

بررسی تطبیقی نظریه «تداخل وجودی» و «وحدت شخصی وجود» به‌مثابه تقریر حکیم از نسبت واجب و ممکن با تمرکز بر کتاب عقلانیت شهود آیت‌الله جوادی آملی

یاسر حسین پور* | محمد مهدی امین‌نیا** | سید محمد مرویان حسینی***

علمی ـ پژوهشی

چکیده

«وحدت شخصی وجود»، از مسلمات عرفان اسلامی، تفاسیر متعددی دارد. در تفسیر مشهور، وجود منحصر به ذات نامتناهی خداوند است و هر وجود دیگری نفی می‌شود. حکمای مسلمان، عمدتاً وحدت شخصی وجود را با برهان بی‌نهایت اثبات می‌کنند، زیرا وجود نامتناهی خداوند امکان وجود غیر او را منتفی می‌سازد. در مقابل، استاد فیاضی با طرح نظریه «تداخل وجودی» و تأکید بر بی‌نهایتی وجود خداوند، هرگونه تعارض بین بی‌نهایت بودن خداوند و وجود موجودات دیگر را منتفی می‌داند زیرا مخلوقات در گستره وجود بی‌نهایت خداوند داخل شده‌اند. از نظر ایشان، نظریه تداخل وجودی، یگانه تفسیرِ صحیح برای تبیین چگونگی تحقق کثرت مخلوقات، در عین بی‌نهایتی خالق است. آیت‌الله جوادی آملی در جلد اول کتاب «عقلانیت شهود»، ضمن تأکید بر برهان بی‌نهایت به‌عنوان تنها دلیل معتبر وحدت شخصی وجود، نظریه تداخل را نقد کرده‌اند. این پژوهش با روش تحلیلی–توصیفی و به‌صورت کتابخانه‌ای، با تمرکز بر کتاب عقلانیت شهود، این دو نظریه را بررسی کرده و ارزیابی نموده است. یافته‌ها نشان می‌دهد، با توجه به اشکالات آیت الله جوادی آملی، نظریه تداخل، نمی‌تواند جمع میان وجود نامتناهی و سلب وجود دیگر موجودات از وجود خداوند را توضیح دهد و بنابراین، برهان بی نهایت در اثبات مدعای خود، مبنی بر وحدت شخصی وجود، تمام است.

کلیدواژه ها: وحدت شخصی وجود، برهان بی‌نهایت، تداخل وجودی، عقلانیت شهود.

---

* استادیار گروه معارف دانشگاه آزاد اسلامی واحد مشهد (0945385439@iau.ir)
** دانش پژوه سطح ٤ رشته کلام جدید مدرسه علمیه عالی نواب (m.m.aminnia@gmail.com)
*** دانش پژوه سطح ٤ رشته فلسفه اسلامی مدرسه علمیه عالی نواب (marvian3@gmail.com)

(تاریخ دریافت: ۱۷/ ۰٤/ ۱٤۰۵؛ تاریخ اصلاحات: ۰٦/۲٤/ ۱٤۰۵؛ تاریخ پذیرش: ۱٤۰۵/۰٦/۱۸؛ تاریخ انتشار: ۱٤۰۵/۰۷/۱۰)

حسین پور، یاسر ؛ امین‌نیا، محمد مهدی ؛ مرویان حسینی، سید محمد (۱٤۰۵). بررسی تطبیقی نظریه «تداخل وجودی» و «وحدت شخصی وجود» به‌مثابه تقریر حکیم از نسبت واجب و ممکن با تمرکز بر کتاب عقلانیت شهود آیت‌الله جوادی آملی، *فصلنامه حکمت إسراء*، ۲ (۵۳)، ۵ ـ ۳۲.
doi: 10.22034/hi.2026.595919.2176

طرح مساله

نظریه‌های هستی‌شناختی در فلسفه اسلامی درباره رابطه واجب‌الوجود و ممکنات را می‌توان به چهار دسته تقسیم کرد:

۱. نظریه ابن‌سینا و فلاسفه پیش از حکمت متعالیه: در این دیدگاه، کثرت موجودات به‌صورت متباین پذیرفته می‌شود (ابن‌سینا، ۱۴۱۳، ص. ۲۱۸). واجب‌الوجود یکتا و ممکنات کثیر، به‌صورت مرکب و متمایز از یکدیگر موجودند. در این نظریه، خداوند نامتناهی است، اما درباره لوازم نامتناهی بودن وجود خداوند و چگونگی ارتباط آن با ممکنات، در پژوهش‌های موجود اطلاعات جامعی یافت نشده است.

۲. نظریه تشکیک در وجود: این نظریه، که از سوی برخی حکمای حکمت متعالیه مطرح شده، موجودات را در پیوستاری بسیط و فاقد ترکیب، از مراتب شدید تا ضعیف، در نظر می‌گیرد. بر اساس تفسیری خاص در حکمت متعالیه از اصالت وجود، تحقق عینی منحصر به وجود است و ماهیات و اعدام حاصل انتزاع ذهن‌اند. در نتیجه، مابه‌الاشتراک موجودات (وجود) عین مابه‌الامتیاز آن‌هاست و وحدت در عین کثرت و کثرت در عین وحدت تحقق می‌یابد. بالاترین مرتبه این پیوستار مشکک، واجب‌الوجود نامتناهی است که همه کمالات وجودی مراتب مادون را به نحو اشد و اقوی داراست.

۳. نظریه وحدت شخصی وجود: این نظریه، که ریشه‌ای عرفانی دارد و توسط ملاصدرا در حکمت متعالیه پذیرفته شده، تشکیک در وجود را انکار می‌کند. بر اساس این دیدگاه، همه موجودات به یک وجود اطلاقی موجودند و تشکیک تنها در مظاهر و شئون آن برقرار است. این وجود اطلاقی بی‌نهایت است؛ به این معنا که هیچ مرتبه‌ای از وجود از آن قابل سلب نیست و همه

مراتب وجود به حمل حقیقت و رقیقت بر آن حمل می‌شوند.[۱]

۴. نظریه تداخل وجودی : بر اساس این نظریه، وجود نامتناهی خداوند با ممکنات کثیری که دارای وجود حقیقی و متمایز از خداوندند، به‌صورت متداخل تحقق می‌یابد. این دیدگاه با نظریه ابن‌سینا در پذیرش کثرت حقیقی و ترکیب اشتراک دارد، اما با تأکید بر نامتناهی بودن خداوند، تداخل وجودی را برای تبیین رابطه وجود نامتناهی و کثرت موجودات پیشنهاد می‌کند.

چالش اصلی این پژوهش، مقایسه دو نظریه وحدت شخصی وجود و تداخل وجودی است. برای این منظور، ابتدا نظریه وحدت شخصی وجود، تفاسیر مهم و ادله عقلی آن، به‌ویژه برهان نامتناهی، بررسی و سپس با طرح نظریه تداخل وجودی، هر دو نظریه از منظر فلسفی سنجیده می‌شوند.

نظریه تداخل وجودی، ابداع استاد فیاضی، از فیلسوفان معاصر است که نخست در مقاله «تداخل وجودی خداوند و مخلوقات» مطرح شد (نبویان و فیاضی، ۱۳۹۴، صص. ۷-۲۸) و سپس در جلد اول جستارهایی در فلسفه اسلامی به‌تفصیل تبیین شد (نبویان، ۱۳۹۶، ج. ۱، ص. ۳۰). استاد فیاضی، پس از همراهی با آیت‌الله جوادی آملی در ابطال براهین وحدت شخصی وجود، وجود خداوند را نامتناهی و متداخل در همه موجودات کثیر، مانند نور در بلورها، می‌داند. وی ضمن پذیرش نامتناهی بودن خداوند به‌عنوان حد وسط برهان نامتناهی، برخلاف وحدت شخصی وجود، کثرت وجود را انکار نمی‌کند.

در مقابل، آیت‌الله جوادی آملی، از برجسته‌ترین حامیان معاصر وحدت شخصی وجود، در «عین نضاخ» همه براهین اثبات وحدت شخصی وجود جز برهان نامتناهی را ابطال و تأکید می‌کند که تنها این برهان قادر به اثبات وحدت شخصی وجود است (جوادی آملی، ۱۴۰۱، ج. ۳، ص.

---

۱. لازم به ذکر است این تقسیم بندی بنابر نظریه مشهور برقرار است که تشکیک و وحدت شخصی وجود دو نظریه ممتاز از هم هستند اما برخی پژوهشگران از جمله استاد فیاضی در جلد اول کتاب «جستارهایی در فلسفه اسلامی» که توسط دکتر نبویان تالیف شده است و همچنین دکتر حسین سوزنچی در کتاب «وحدت وجود در حکمت متعالیه» و نگارنده در پایان نامه ارشد خود (بررسی عینیت و غیریت تشکیک و و حدت شخصی وجود در اندیشه ملاصدرا)، بر خلاف مشهور معتقد به یگانگی دو نظریه فوق هستند.

۲۹۱). وی سپس در جلد اول عقلانیت شهود، که پس از طرح نظریه تداخل وجودی منتشر شد، ضمن تأکید مجدد بر این دیدگاه، نظریه تداخل را نقد و از برهان نامتناهی بر وحدت شخصی وجود دفاع کرده است.

با توجه به اشتراک دو نظریه در تأکید بر برهان نامتناهی، پرسش‌های محوری پژوهش عبارت‌اند از: این برهان چگونه وحدت شخصی وجود را اثبات می‌کند؟ آیا نظریه تداخل می‌تواند آن را مخدوش کند؟ آیا اشکالات آیت‌الله جوادی آملی به نظریه تداخل معتبرند؟ و در نهایت، با توجه به تأکید دو اندیشمند بر انحصار اثبات وحدت شخصی وجود در برهان نامتناهی، کدام‌یک از دو نظریه وحدت شخصی وجود یا تداخل پذیرفتنی است؟

۱. وحدت شخصی وجود

در کتب فلسفه و کلام، مسائلی همچون توحید واجب، خالق، رب و معبود به‌ترتیب اثبات شده‌اند؛ اما عارفان از این فراتر رفته و از «توحید وجود» سخن گفته‌اند. تقریرهای متفاوتی از وحدت وجود ارائه شده که بررسی همه آن‌ها از حوصله این نوشتار خارج است (ر.ک: نبویان، ۱۳۹۶، ج. ۱، ص. ۲۹۷).

۲. ادله عقلی وحدت شخصی وجود

بنابر اصل وحدت وجود، وجود حقیقتی یگانه است و دیگر اشیاء نمودها و ظهورهای آن حقیقت واحدند. حکمای مسلمان، افزون بر شواهد نقلی، ادله متعددی بر وحدت شخصی وجود اقامه کرده‌اند؛ اما این استدلال‌ها با اشکالاتی مواجه‌اند و جز برهان بی‌نهایت، برهان صحیحی بر وحدت شخصی وجود اقامه نشده است (جوادی آملی، ۱۴۰۱، ج. ۳، ص. ۲۹۱). در ادامه، برخی از این استدلال‌ها و اشکالات آن‌ها مرور می‌شود.

۱-۲. برهان اول: استدلال از طریق وحدت قابلی

این استدلال بر این مبنا استوار است که امتناع عدم برای وجود، ذاتی است؛ بنابراین، وجود

بالضروره و از ازل واجب است (ابن ترکه، ۱۳۶۰، ص. ۸۴). صورت منطقی استدلال چنین است:

مقدمه اول: وجود از آن حیث که وجود است، عدم را نمی‌پذیرد؛ یعنی عدم برای وجود بالذات، ممتنع است.

مقدمه دوم: هر چیزی که عدم بر آن ممتنع باشد، واجب است.

نتیجه: وجود از آن حیث که وجود است، واجب است.

مبدأ قابلی چیزی است که امکان تحقق چیز دیگری را در خود دارد؛ برای نمونه، درخت مبدأ قابلی میوه است. اگر وجود بخواهد با عدم جمع یا معدوم شود، باید قابلیت آن را داشته باشد؛ حال آنکه جمع وجود با عدم مستلزم اجتماع نقیضین و معدوم شدن آن، به دلیل فقدان مبدأ قابلی مشترک میان وجود و عدم، مستلزم انقلاب ذاتی است. با اثبات وجوب وجود، وحدت آن نیز ثابت می‌شود؛ زیرا واجب بالذات شریک ندارد.

سید حیدر آملی در کتاب نقد النقود می‌گوید:

> «احتمال پذیرش عدم، منحصر در انقلاب یا اجتماع نقیضین نیست. راه سومی هم برای پذیرش عدم وجود دارد که مختص ماهیات ممکنه است. ماهیت ممکنه از ابتدا می‌تواند به‌طورکلی موجود نشود. هرچند که اگر علت تامه‌اش موجود باشد ضرورتاً موجود است اما به لحاظ ذاتش، امکان ذاتی دارد. بنابراین واجب‌الوجود چون ماهیت ندارد، به هیچ‌یک از این سه نحو، امکان پذیرش عدم را ندارد». (آملی، ۱۳۶۸، ص. ۶۵۶)

نقد و بررسی

از دیدگاه ناقدان، این استدلال میان مفهوم و مصداق و نیز حمل اولی و شایع تمایز نگذاشته است. برهان، ضرورت وجود را به حمل اولی برای مفهوم وجود اثبات می‌کند، اما تحقق مصداقی وجود مطلق به حمل شایع را اثبات نمی‌کند. به بیان دیگر، استدلال تنها ضرورت وجود را برای مفهوم آن ثابت می‌کند و توانایی اثبات وجود مطلق در خارج را ندارد.

همچنین، فرض نبود وجود مطلق با تحقق وجودهای مقیدی مانند انسان و درخت منافاتی ندارد

و از تحقق وجود مقید بدون وجود مطلق، محالی لازم نمی‌آید. بنابراین، وجود مطلق می‌تواند صرفاً مفهومی ذهنی باشد؛ حال آنکه اثبات وحدت وجود نیازمند اثبات مصداق عینی وجود مطلق است (جوادی آملی، ۱۴۰۱، ج. ۳، ص. ۲۹۸).

۲-۲. برهان دوم: نفی امکان از وجود

مقدمه اول: اگر وجود بماهو وجود واجب نباشد، ممکن خواهد بود.

مقدمه دوم: لکن تالی باطل است؛ زیرا وجود بماهو وجود نمی‌تواند ممکن باشد.

نتیجه: پس مقدم نیز باطل است و وجود بماهو وجود واجب است.

تلازم میان مقدم و تالی بدیهی است؛ زیرا وجود نمی‌تواند ممتنع‌الوجود باشد. از سوی دیگر، اگر وجود مطلق ممکن باشد، به علتی خارج از ذات خود نیاز دارد، حال آنکه وجود غیری ندارد؛ و اگر مستند به خود باشد، مستلزم دور و تقدم شیء بر خود خواهد بود (آملی، ۱۳۶۸، ص. ۶۵۰).

نقد و بررسی

اشکال وارد بر برهان نخست در اینجا نیز پابرجاست. واجب یا ممکن بودن یک موجود فرع بر تحقق مصداق خارجی آن است. موجود فاقد مصداق نه بالفعل واجب است و نه امکان فقری برای آن ثابت می‌شود، هرچند امکان ماهوی آن قابل فرض است. صرف تصور مفهوم وجود و حمل اولی یک وجود، مستلزم تحقق خارجی آن نیست. بنابراین، تا وجود مطلق به‌عنوان واقعیتی خارجی اثبات نشود، نوبت به بحث از وجوب یا امکان آن نمی‌رسد (جوادی آملی، ۱۴۰۱، ج. ۳، ص. ۳۳۰).

۲-۳. برهان سوم: نفی جوهریت و عرضیت از وجود

این برهان که بر اساس شکل دوم قیاس اقترانی اقامه شده، امکان را از وجود نفی و از تلازم نفی امکان و ثبوت ضرورت، وجوب وجود را نتیجه می‌گیرد (آملی، ۱۳۶۸، ص. ۶۵۱؛ قیصری، ۱۳۷۵، ص. ۱۸).

مقدمه اول: وجود بماهو وجود، نه جوهر است و نه عرض.

مقدمه دوم: هر ممکنی یا جوهر است یا عرض.

مقدمه سوم: وجود از آن حیث که وجود است، ممکن نیست.

نتیجه: وجود از آن حیث که وجود است، واجب است.

این برهان با دو اشکال اساسی مواجه است و نمی‌تواند وحدت وجود را اثبات کند (جوادی آملی، ۱۴۰۱، ج. ۳، ص. ۳۰۴).

اشکال اول: اگر مقصود از امکان در کبرای قیاس، امکان ماهوی باشد، از نفی آن وجوب مطلق وجود نتیجه نمی‌شود؛ زیرا نفی امکان ماهوی صرفاً به نفی ماهیت می‌انجامد و میان نفی ماهیت و ثبوت وجود مطلق تلازمی نیست. و چنانچه مقصود امکان فقری باشد، وجوب وجود نتیجه گرفته می‌شود، اما در برهان میان امکان ماهوی و فقری تفکیک نشده و اشتراک لفظی «امکان» موجب مغالطه شده است. افزون بر این، میان امکان فقری و جوهر یا عرض بودن تلازمی نیست؛ وجود بماهو وجود می‌تواند دارای امکان فقری باشد، بی‌آنکه دارای امکان ماهوی، جوهر یا عرض باشد.

اشکال دوم: اگر مقصود از وجود در استدلال، وجودهای مقید باشد، جوهر و عرض نبودن آن قابل‌پذیرش است، اما از این امر وحدت وجود نتیجه گرفته نمی‌شود. و چنانچه مقصود، وجود مطلق به‌مثابه وجودی بسیط و غیرمقید باشد، ابتدا باید تحقق مصداق خارجی آن اثبات شود؛ زیرا بحث از جوهر یا عرض نبودن چنین وجودی، فرع بر تحقق خارجی آن است.

۴-۲. برهان چهارم: بی‌نیازی وجود مطلق

مقدمه اول: وجود مطلق بی‌نیاز از غیر است.

مقدمه دوم: هر چیزی که از غیر خود بی‌نیاز باشد، واجب‌الوجود است.

نتیجه: وجود مطلق واجب‌الوجود است (آملی، ۱۳۶۸، ص. ۶۵۱).

نقد و بررسی

کبرای استدلال پذیرفته است، اما صغرای آن محل بحث است. اگر وجود مطلق مصداق خارجی نداشته باشد، نه غنی است و نه فقیر؛ بنابراین، ابتدا باید تحقق خارجی آن اثبات و سپس

درباره نیاز یا بی‌نیازی‌اش داوری شود. این برهان وجود خارجی وجود مطلق را مفروض گرفته و بر مبنای آن به بی‌نیازی حکم می‌کند؛ حال آنکه بحث از اوصاف وجود مطلق، فرع بر اثبات تحقق خارجی آن است (جوادی آملی، ۱۴۰۱، ج. ۳، ص. ۳۰۶).

۵-۲. برهان پنجم: برهان بی‌نهایت

کوشش برای اقامه برهان بر باورهای عرفانی احتمالاً از عین‌القضات همدانی (م. ۵۲۵ق) آغاز شد، با قونوی (م. ۶۷۳ق) و داوود قیصری (م. ۷۵۱ق) ادامه یافت و در حکمت متعالیه ملاصدرا (م. ۱۰۵۰ق) به اوج رسید. به تعبیر علامه طباطبایی، بسیاری درصدد تبیین مشهود اهل معرفت برآمدند، اما موفقیت در این زمینه نصیب صدرالمتألهین شد (جوادی آملی، ۱۳۹۹، ج. ۱، ص. ۲۵۵).

آیت‌الله جوادی آملی در «عین نضاخ» و «عقلانیت شهود»، براهین وحدت شخصی وجود را نقد کرده و تنها برهان صحیح را «برهان بی‌نهایت» می‌داند؛ چنان‌که تصریح می‌کند وحدت «از راه بساطت و به‌واسطه نامتناهی بودن اثبات می‌شود» (جوادی آملی، ۱۳۹۹، ج. ۱، ص. ۲۶۳). ایشان در این دو کتاب، در مجموع ده برهان ذکر شده توسط عبدالرزاق کاشانی، سید حیدر آملی و ابن‌فناری را ابطال می‌کند (جوادی آملی، ۱۳۹۹، ج. ۱، ص. ۲۴۲) و سپس به برهان بی‌نهایت یا همان «بسیط‌الحقیقه» می‌پردازد و تنها آن را به جهت منطقی قابل قبول ارزیابی می‌کند.

پیش از تقریر برهان، بیان چند نکته مقدماتی ضروری است:

۱ـ۵ـ۱. معانی سه‌گانه بی‌نهایت وجودی

بی‌نهایت وجودی ـ در مقابل بی‌نهایت ماهوی و عدمی ـ سه معنا دارد:

۱. بی‌نهایت وجودی، فاقد حدی از سنخ وجود است و حد وجودی به معنای حیثیت عدمی در وجود و یکی از حدود سه‌گانه فلسفی، در کنار حد عدمی و ماهوی، است. حد عدمی، با توجه به اصالت وجود و انکار تحقق غیر وجود، منتفی است و حد ماهوی نیز انتزاع ذهن از حد وجودی است و اگرچه منشأ انتزاع خارجی دارد، خود خارجی نیست. در مراتب تشکیکی، هر مرتبه از

وجود برخوردار از مرتبه خود و فاقد مرتبه فوقانی است و ازاین‌رو از حیث وجود خود و عدم مرتبه عالی ترکیب می‌یابد. بنابراین، مراتب مادون محدودند، اما عالی‌ترین مرتبه تشکیک، فاقد هرگونه حد وجودی و ازاین‌رو نامتناهی است.

۲. مطابق این معنا که ملازم با نظریه وحدت شخصی وجود است، تحقق هر وجودی غیر از خداوند مستلزم محدودیت وجود خداوند و فقدان قسمی از کمال وجودی اوست. ازاین‌رو، نامتناهی بودن خداوند با پذیرش وجودی غیر از او، حتی در قالب تشکیک، مانعةالجمع است. بدیهی است در این نظریه بین بی‌نهایت بودن خداوند و اعتقاد به وجود غیر از خداوند می‌بایست یکی را انتخاب کرد

۳. اما معنای دیگری از بی‌نهایت وجودی نیز هست. مطابق این معنا که ملازم با نظریه تداخل وجودی است، موجود نامتناهی در هیچ موطنی مفقود نیست و همه‌جا حضور دارد، بی‌آنکه این حضور با تحقق وجودات کثیر و متداخل منافات داشته باشد. بنابراین، نامتناهی بودن خداوند و کثرت حقیقی موجودات هم‌زمان پذیرفته می‌شوند.[۱]

۲-۵-۲. اقسام بی‌نهایت

بی‌نهایت اقسام مختلفی دارد که در این پژوهش سه قسم از بی‌نهایت مورد توجه است:

۱. بی‌نهایت حجمی: جسمی بی‌نهایت که جایی برای جسم دیگری باقی نمی‌گذارد.

۲. بی‌نهایت مکانی: مکانی بدون حد که جسم مفروض بی‌نهایت آن را اشغال می‌کند.

۳. بی‌نهایت وجودی: وجودی نامحدود و فاقد حد و مرز وجودی که، چنان‌که گذشت، دارای سه معنای متفاوت است.

۲-۵-۳. تقریر برهان بی‌نهایت

برهان بی‌نهایت، وحدت شخصی وجود را با حد وسط بی‌نهایت بودن خداوند اثبات می‌کند. تا

---

۱. با توجه به تقدم تاریخی اعتقاد به نامتناهی بودن خداوند بر تشکیک و وحدت شخصی وجود، می‌توان احتمال داد تلقی حکمای پیش از حکمت متعالیه از بی‌نهایت وجودی به این معنا نزدیک بوده است.

آنجا که تتبع نگارندگان نشان می‌دهد، عطار نیشابوری (م. ۶۱۸ق) نخستین کسی است که وحدت شخصی وجود را از طریق بی‌نهایت بودن خداوند اثبات کرده است:

«ای خدای بی‌نهایت، جز تو کیست؟ هم تویی بی‌حد و غایت، جز تو کیست؟»

برخی بر این باورند که صرف توجه به بی‌نهایت بودن خداوند، برای اثبات وحدت شخصی وجود کافی است. در حقیقت در این استدلال باور به بی‌نهایت بودن وجود خداوند، برابر است با امتناع هرگونه وجود غیر از خداوند و در حقیقت بی‌نهایت بودن خداوند، کلید فهم وحدت شخصی وجود است.

به بیان دیگر، بر اساس این استدلال، پذیرش بی‌نهایت بودن خداوند با پذیرش وجودی غیر از او ناسازگار است؛ بنابراین، یا باید بی‌نهایت بودن خداوند را انکار کرد یا وجود را منحصر در او دانست. ازاین‌رو، «از بساطت واجب، [بی‌نهایت بودن واجب و به‌واسطه آن] هم توحید واجب و هم وحدت شخصی حقیقت وجود نتیجه گرفته می‌شود» (جوادی آملی، ۱۳۹۹، ج. ۱، ص. ۲۶۱).

آیت‌الله جوادی آملی تنها راه اثبات نامتناهی بودن خداوند را قاعده بسیط‌الحقیقه می‌داند؛ قاعده‌ای که بر مبنای اصالت وجود و تشکیک در حقیقت وجود اثبات می‌شود. ملاصدرا نیز درباره اهمیت آن می‌گوید: «هذا مطلب شریف لم أجد فی وجه الارض من له علم بذاک» (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱م، ج. ۳، ص. ۴۰؛ نیز ر.ک: جوادی آملی، ۱۳۹۹، ج. ۱، ص. ۲۶۲). بنابراین، اثبات وحدت شخصی از طریق نامتناهی بودن، به قاعده بسیط‌الحقیقه منتهی می‌شود.

صورت منطقی برهان چنین است:

مقدمه اول: واجب بسیط‌الحقیقه است.

درباره این مقدمه سه نکته قابل ذکر است:

الف. در حکمت متعالیه، نامتناهی بودن خداوند، افزون بر شواهد نقلی، از راه‌هایی مانند اطلاق مقسمی وجود، صرف‌الوجود و وجوب من جمیع الجهات نیز اثبات شده است؛ اما آیت‌الله

جوادی آملی تنها قاعده بسیط‌الحقیقه را برای اثبات آن کافی می‌داند.

ب. حکمای پیش از حکمت متعالیه عموماً نامتناهی بودن خداوند را از طریق وجوب وجود اثبات کرده‌اند (طوسی، ۱۴۰۷ق، ص. ۱۹۳) و استاد فیاضی نیز همین راه را برمی‌گزینند.

ج. بساطت واجب را می‌توان چنین اثبات کرد:

۱. اگر وجودی از خداوند سلب شود، افزون بر جهت وجوب، جهت امتناعی نیز در او تحقق می‌یابد.

۲. اجتماع جهت وجوب و امتناع مستلزم ترکیب است.

۳. ترکیب ملازم با حاجت است.[۱]

۴. حاجت مساوق امکان است.

۵. پس اگر وجودی از خداوند سلب شود، خداوند ممکن خواهد بود.

۶. تالی باطل است.

۷. پس مقدم نیز باطل است.

مقدمه دوم: هر بسیط‌الحقیقه‌ای نامتناهی است.

نتیجه: واجب نامتناهی است.

بر پایه نامتناهی بودن واجب، وحدت شخصی چنین اثبات می‌شود:

مقدمه اول: واجب نامتناهی است.

مقدمه دوم: هیچ نامتناهی جایی برای غیر باقی نمی‌گذارد.[۲]

نتیجه: واجب تعالی جایی برای غیر باقی نمی‌گذارد و واحد شخصی است (جوادی آملی، ۱۳۹۹، ج. ۱، ص. ۲۵۸؛ همو، ۱۳۸۶، ج. ۹، ص. ۴۵۶؛ نبویان، ۱۳۹۶، ج. ۱، ص. ۳۴۲).

---

۱. استاد فیاضی، این مقدمه را نمی پذیرند و با بیان اینکه «ترکیب از وجود خود و عدم خود، حد وجودی است و با عدم تناهی ناسازگار است اما ترکیب از وجود خود و عدم دیگری، خیر» معتقد به عدم بساطت و ترکیب خداوند هستند، ترکیبی که به اعتقاد ایشان، منافاتی با بی‌نهایت بودن و همچنین تلازمی با حاجت و امکان ندارد. بنابراین ایشان، مقدمه اول استدلال را قبول ندارند.

۲. مشروط به اینکه مراد از بی‌نهایت، معنای دوم باشد و الا در دو معنای دیگر، این مقدمه صحیح نیست.

تقریر دیگری از برهان بی‌نهایت چنین است:

مقدمه اول: اگر وجود واحد شخصی نباشد، از وجود دیگر متمایز است.

مقدمه دوم: تمایز مستلزم تناهی است.

مقدمه سوم: پس اگر وجود واحد شخصی نباشد، متناهی است.

مقدمه چهارم: لکن تالی باطل است.

نتیجه: پس مقدم نیز باطل است (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱م، ج. ۶، ص. ۲۶).

در این تقریر نیز تلازم تمایز و تناهی تنها بر اساس معنای دوم بی‌نهایت وجودی قابل پذیرش است. برهان بی‌نهایت، در مقایسه با براهین پیشین، استدلالی قوی‌تر بر وحدت شخصی وجود به نظر می‌رسد و آیت‌الله جوادی آملی نیز وحدت شخصی وجود را بر پایه نامحدود بودن واجب اثبات‌پذیر می‌داند (جوادی آملی، ۱۳۹۹، ج. ۱، ص. ۲۶۲).

۳. تداخل وجودی

نظریه «تداخل وجودی» با پذیرش وجود حقیقی مخلوقات، درصدد جمع میان نامتناهی بودن خداوند و کثرت وجود است. بر اساس این نظریه، وجود خداوند در همه مواطن هستی حاضر است، بی‌آنکه این حضور مستلزم نفی مخلوقات باشد؛ بلکه مخلوقات در همان موطنی تحقق دارند که خداوند حضور دارد. ازاین‌رو، مخلوقات نه در عرض، بلکه در طول وجود خداوند قرار می‌گیرند و این تداخل مستلزم ترکیب، امتزاج یا تناهی نیست (فیاضی، ۱۳۸۷، ص. ۲۵). بدین‌ترتیب، هم وجود حقیقی مخلوقات و هم نامتناهی بودن خداوند حفظ می‌شود و وجود خداوند و مخلوقات، بدون انحلال یا تأثیر در یکدیگر، در یک موطن(مرتبه وجودی) حضور دارند (فیاضی، ۱۳۸۵، ص. ۱۳۷).

برای تبیین دقیق این دیدگاه، ابتدا باید اقسام تداخل بررسی شود.

۳-۱. انواع تداخل در فلسفه اسلامی

در فلسفهٔ اسلامی، مفهوم «تداخل» به‌عنوان یکی از مفاهیم کلیدی در تبیین رابطهٔ وجودی خداوند و

مخلوقات مطرح‌شده است. این مفهوم با توجه به ماهیت وجود و مراتب آن، به اقسام مختلفی تقسیم می‌شود که هر یک کاربردهای خاص خود را در حل مسائل فلسفی دارند. در این مقاله، دو نوع اصلی تداخل بررسی‌شده و جایگاه نظریهٔ «تداخل وجودی» استاد فیاضی در این میان تبیین می‌گردد.

۱-۱-۳. تداخل اجسام

تداخل اجسام به معنای حضور هم‌زمان دو جسم در مکانی است که ظرفیت تنها یکی از آن‌ها را دارد، بدون افزایش حجم مکان. برای مثال، فرضِ نشستن دو فرد در جایگاهی که برای یک نفر طراحی شده است، مصداقی از این نوع تداخل است. فلاسفه این قسم را ممتنع می‌دانند؛ زیرا تحقق دو جسم در فضای واحد مستلزم افزایش بُعد یا تغییر ماهیت مکان است. ابن‌سینا نیز در *التعلیقات* چنین تداخلی را به استناد با اصل امتناع اجتماع نقیضین ناممکن می‌داند (ابن‌سینا، ۱۳۷۹، ص. ۳۷).

۲-۱-۳. تداخل وجودی

تداخل وجودی به حضور هم‌زمان دو وجود در یک موطن (مرتبه وجودی)، بدون ترکیب یا امتزاج آن‌ها، اشاره دارد. وجود نامتناهی خداوند در موطن مخلوقات حضور دارد، بی‌آنکه وجود یا ماهیت آن‌ها را نفی کند. ویژگی کلیدی این تداخل، حفظ هویت مستقل هر وجود است؛ به‌گونه‌ای که هرچند مخلوقات به‌عنوان مراتب ضعیف‌تر وجود، در طول وجود نامتناهی خداوند تحقق می‌یابند، اما همچون بلورهایی که داخل در نور هستند، داخل در وجود خداوند هستند.[۱]

۲-۳. مبانی و پیش‌فرض‌های نظریه تداخل وجودی

این نظریه بر چند پیش‌فرض اساسی استوار است:

۱. کثرت حقیقی وجود: وجود دارای کثرت حقیقی است؛ یعنی موجودات متعدد دارای وجودهای حقیقی و متعددند، نه صرفاً نمودهای اعتباری یک وجود واحد. این مبنا در تقابل با

---

۱. شاید بیان این مطلب خالی از لطف نباشد که بر اساس نظریات دوگانه انگار نفس و بدن در فلسفه ابن سینا و عموم فلاسفه پیشا حکمت متعالیه، نفس و بدن، ارتکازا و بدون آنکه تصریحی در آثار فلاسفه یافت شود، معتقد به تداخل وجودی نفس و بدن هستند. آنها بدن و نفس را دو جوهر ممتاز از یکدیگر می دانند اما نه در کنار هم بلکه داخل در هم. این فرضیه می تواند به عنوان پیشینه اعتقاد به تداخل در فلسفه اسلامی تلقی شود.

وحدت شخصی وجود قرار دارد (فیاضی، ۱۳۸۷، ص. ۲۳۳).

۲. اصالت وجود با تفسیری خاص: در این تفسیر از اصالت وجود، وجود اصیل است، اما ماهیات نیز حاصل انتزاع ذهن نیستند و به تبع وجود تحقق خارجی دارند (فیاضی، ۱۳۸۷، ص. ۱۸۰).

۳. تفسیر خاص از ماهیت: ماهیت حد وجود نیست، بلکه عین وجود است؛ یعنی ماهیت هر شیء همان وجود خاص آن و تفاوت موجودات ناشی از تفاوت وجودهای حقیقی آن‌هاست (فیاضی، ۱۳۸۷، ص. ۳۴۳).

۴. واقعیت‌پذیری عدم: عدم و اعدام دارای بهره‌ای از واقعیت‌اند؛ برخلاف دیدگاه مشهور فلسفی که عدم را امری اعتباری می‌داند (نبویان و فیاضی، ۱۳۹۴، ص. ۱۸؛ عارفی، ۱۳۸۸، ص. ۱۶۷).

۵. تشخص وجودی مخلوقات: مخلوقات دارای وجود حقیقی و تشخص مستقل‌اند و وجودشان مغایر با وجود خداوند است. این مبنا در تقابل با دیدگاه صدرالمتألهین است که معلول را فاقد ذات مستقل و عین‌الربط می‌داند (فیاضی، ۱۳۸۷، ص. ۱۸۰؛ نبویان، ۱۳۹۶، ج. ۱، ص. ۲۰۷).

۶. ماهیت داشتن واجب‌الوجود: واجب‌الوجود دارای ماهیت بالمعنی‌الاخص است. ماهیت خداوند تعین ذاتی نامتناهی اوست که شناخت کامل آن برای مخلوقات ممکن نیست، اما موجب تمایز وجودی او از سایر موجودات می‌شود (فیاضی، ۱۳۸۸، ص. ۱۸۰؛ نبویان، ۱۳۹۶، ج. ۱، ص. ۲۰۹).

۷. نامتناهی بودن وجود خداوند: خداوند نامتناهی است، اما مطابق معنای سوم بی‌نهایت وجودی که پیش‌تر بیان شد، این امر مستلزم نفی مخلوقات نیست، بلکه به معنای احاطه وجودی او در همه مواطن هستی است (نبویان و فیاضی، ۱۳۹۴، ص. ۲۲؛ نبویان، ۱۳۹۶، ج. ۱، ص. ۳۵۸).

۸. تداخل به‌مثابه صفت فعل: «تداخل وجودی یکی از صفات فعل خداوند است. مطابق نظریه صحیح، صفات فعل، صفاتی هستند که برای اتصاف ذات به آن، نیازمند به امر خارج از ذات است ... این صفات اگرچه سبب کمال در خداوند نیستند به‌عین ذات او موجودند.» (نبویان و فیاضی، ۱۳۹۴، ص. ۲۴).

۴. دلیل عقلی تداخل

۴-۱. استدلال اول: برهان نامتناهی بودن وجود خداوند

مقدمه اول: وجود خداوند واجدِ نامتناهیِ ذاتی است؛ زیرا واجب‌الوجود بالذات و محدودیت‌ناپذیر است.[۱]

مقدمه دوم: وجود نامتناهی همه مواطن هستی را احاطه می‌کند و موطنی خارج از حیطه آن متصور نیست.

مقدمه سوم: مخلوقات دارای وجود حقیقی‌اند و تحقق خارجی آن‌ها انکارناپذیر است (فیاضی، ۱۳۸۷، ص. ۱۹).

نتیجه: اگر خداوند در همه مواطن حضور دارد و مخلوقات نیز دارای وجود حقیقی‌اند، وجود آن‌ها نمی‌تواند خارج از حیطه وجود خداوند باشد؛ بلکه در همان موطنی که خداوند حاضر است با او متداخل می‌شود، بی‌آنکه موجب تناهی وجود خداوند گردد (فیاضی، ۱۳۸۷، ص. ۲۳؛ نبویان، ۱۳۹۶، ج. ۱، ص. ۱۳۴).

۴-۲. استدلال دوم: «اذا جاء الاحتمال بطل الاستدلال»

دلیل دوم ناظر به برهان بی‌نهایت و مبتنی بر قاعده «اذا جاء الاحتمال بطل الاستدلال» است. نظریه تداخل این احتمال را مطرح می‌کند که خداوند نامتناهی و ممکنات در یک موطن متداخل باشند؛ احتمالی که با روایت «داخل فی الاشیاء» نیز تأیید می‌شود. بر این اساس، تا استحاله تداخل اثبات نشود، نمی‌توان از نامتناهی بودن خداوند، نفی وجود حقیقی ممکنات را نتیجه گرفت و برای این امر به برهان بی‌نهایت استناد کرد. صورت استدلال چنین است:

مقدمه اول: تداخل امری معقول و محتمل است.

مقدمه دوم: صحت برهان بی‌نهایت متوقف بر رفع این احتمال است.

مقدمه سوم: طرفداران برهان بی‌نهایت این احتمال را رفع نکرده‌اند.

---

۱. مراد استاد فیاضی از نامتناهی، موجودی است که در همه مواطن حضور دارد و هیچ موطنی از او خالی نیست.

مقدمه چهارم:«اذا جاء الاحتمال بطل الاستدلال».

نتیجه: برهان بی‌نهایت برای اثبات وحدت شخصی وجود تمام نیست.

آیت‌الله جوادی آملی در نقد این استدلال می‌گوید که اگر تداخل معقول و محتمل باشد، وحدت شخصی وجود نیز محتمل است؛ بنابراین، صرف احتمال یک نظریه دلیل بر صدق آن نیست، مگر اینکه ضرورت آن یا بطلان نظریات رقیب اثبات شود (جوادی آملی، ۱۴۰۱، ص. ۲۷۵). افزون بر این، نظریه تداخل وجودی با ارجاع علیت به تشأن از اساس رفع، بلکه دفع می‌شود.

۵. بررسی و ارزیابی نظریه تداخل

۵-۱. اشکال اول: ناسازگاری تداخل با ثبات ذات الهی

آیت‌الله جوادی آملی برای نفی دخول ذات الهی در اشیاء به ادله عقلی و نقلی استناد می‌کند. ایشان با استناد به روایاتی مانند «لیس هو فی الخلق و لا الخلق فیه» و «لیس یدخل فی شیء و لا یخرج منه» (ابن بابویه، ۱۴۱۶، ص.۴۳۴ و ۴۴۰)، روایات نافی تداخل را ناظر به ذات خداوند و روایاتی مانند «هو فی الاشیاء علی غیر ممازجة» (ابن بابویه، ۱۴۱۶، ص. ۳۰۶) را مربوط به فعل و تجلی الهی می‌داند. از نظر او، تداخل در مقام فعل با وحدت ذات الهی منافاتی ندارد، اما تداخل در مقام ذات ناممکن است. استدلال ایشان چنین است:

مقدمه اول: با توجه به حادث بودن اشیاء، تداخل نیز امری حادث است.

مقدمه دوم: حدوث و تغییر در ذات خداوند راه ندارد.

نتیجه: تداخل در ذات خداوند راه ندارد (جوادی آملی، ۱۴۰۱، ص. ۲۷۵).

این استدلال در قالب قیاس شکل دوم چنین تقریر می‌شود:

مقدمه اول: هر چیزی که با متغیرات تداخل دارد، خود متغیر است.

مقدمه دوم: ذات واجب‌الوجود متغیر نیست.

نتیجه: ذات واجب‌الوجود با دیگر موجودات تداخل ندارد (جوادی آملی، ۱۳۹۹، ج. ۱، ص. ۲۸۲).

استاد فیاضی در پاسخ، تداخل وجودی را از صفات فعل خداوند می‌داند که اتصاف ذات به آن متوقف بر وجود امر خارجی (مخلوقات) است. به باور وی، صفات فعلی مانند خالقیت، هرچند تحققشان مستلزم وجود مخلوقات است، مستلزم نقص یا تغییر در ذات الهی نیستند (نبویان و فیاضی، ۱۳۹۴، ص. ۱۸). از دیدگاه نگارندگان، نقطه نزاع در بحث حاضر، ناظر به مقام ذات است و صرف این که تداخل، ناظر به مقام فعل دانسته شود، برای رفع این اشکال کافی نیست؛ و گرنه آیت الله جوادی آملی نیز بر اساس تحلیل روایت کتاب توحید صدوق، در مقام فعل تداخل را ممکن ارزیابی می‌کنند.

۲-۵. اشکال دوم: ناسازگاری با بساطت واجب تعالی

به نظر می‌رسد نظریه تداخل با بساطت و نامتناهی بودن واجب ناسازگار باشد. اگر خداوند وجودی نامتناهی باشد که تمام ساحت وجود را فراگرفته، تحقق وجود مستقل دیگری ـ حتی به‌صورت متداخل ـ مستلزم نوعی تمایز و تحدید در وجود الهی خواهد بود و با متناهی بودن ذات او ناسازگار است. تداخل دو وجود نیز مستلزم آن است که یکی به وصف «داخل» و دیگری به وصف مقابل آن متعین شود، حال آنکه ذات الهی مقید به هیچ قیدی ـ حتی قید اطلاق ـ نیست. بنابراین، تداخل نمی‌تواند ناظر به ذات باشد، هرچند فیض و رحمت الهی در مراتب وجودی موجودات جاری است (جوادی آملی، ۱۳۹۹، ج. ۱، ص. ۲۸۵).

بااین‌حال، این اشکال بر اساس مبانی استاد فیاضی وارد نیست؛ زیرا وی بساطت ذات الهی و قاعده «بسیط‌الحقیقه کل الاشیاء» را نمی‌پذیرد و نوعی ترکیب در ذات خداوند را ممکن می‌داند. ازاین‌رو، نظریه تداخل بر مبنای حکمت متعالیه، که بساطت ذات را می‌پذیرد، با مشکل مواجه است؛ اما طبق مبانی استاد فیاضی قابل وارد نخواهد بود. بررسی تفصیلی نقدهای استاد فیاضی بر بساطت ذات و تبیین ترکیب از «وجود خود» و «عدم دیگری» نیازمند پژوهشی مستقل است.

۳-۵. اشکال سوم: ناسازگاری با نظریه تشأن

یکی دیگر از اشکالات نظریه تداخل در چارچوب حکمت متعالیه، ناسازگاری آن با قاعده تشأن است (جوادی آملی، ۱۳۹۹، ص. ۲۷۵). ملاصدرا معتقد است رابطه علت و معلول در نسبت واجب‌الوجود و ممکنات به تشأن بازمی‌گردد (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱م، ج. ۲، ص. ۳۰۰). در تشأن، شأن و ذی‌شأن دو وجود مستقل نیستند، بلکه تمایز آن‌ها در متن یک حقیقت وجودی تحلیل می‌شود؛ ازاین‌رو، تمایز حقیقی علت و معلول منتفی است (صدرالدین شیرازی ، ۱۳۶۱، ج. ۱، ص. ۶۴).

استاد فیاضی از این مفهوم با عنوان «علیت تحلیلی» یاد می‌کند که در برابر «علیت حقیقی» قرار دارد. در علیت تحلیلی، علت و معلول به یک وجود تعلق دارند و تمایزشان صرفاً مفهومی یا تحلیلی است (فیاضی، ۱۳۹۶، ج. ۳، ص. ۱۴۶). وی اصل علیت تحلیلی را می‌پذیرد، اما تطبیق آن بر رابطه خداوند و ممکنات را، به دلیل نفی تمایز حقیقی میان آن‌ها، محال می‌داند.

در مقابل، آیت الله جوادی آملی استدلال می‌کند که تداخل با تشأن در حکمت متعالیه ناسازگار است؛ زیرا در چارچوب بساطت ذات و وحدت وجودی، فرض دو وجود متداخل مستلزم ترکیب و تحدید خواهد بود. ازاین‌رو، تداخل بر مبانی حکمت متعالیه به تهافت می‌انجامد، اما بر مبانی استاد فیاضی، که تشأن میان خداوند و ممکنات و بساطت ذات را نمی‌پذیرد، این اشکال الزام‌آور نیست. بنابراین، اختلاف در مبانی، به‌ویژه در مسئله بساطت و تشأن، نقش تعیین‌کننده‌ای در ارزیابی نظریه تداخل دارد.

۴-۵. اشکال چهارم: تناهی وجود خداوند

اشکال دیگر آیت الله جوادی آملی بر نظریه تداخل ناظر به نامتناهی بودن وجود خداوند است. بر اساس این دیدگاه، هیچ وجود دیگری، چه در طول و چه در عرض خداوند، نمی‌تواند تحقق مستقل داشته باشد؛ زیرا تعدد مستلزم تمایز و تمایز مستلزم حد وجودی است، حال آنکه حد وجودی با نامتناهی بودن خداوند ناسازگار است.

اگر وجودی از وجود نامتناهی خداوند متمایز و از او سلب شود، وجود خداوند به «وجود خود» محدود خواهد شد. ازاین‌رو، حتی تحقق مخلوقات به‌صورت متداخل نیز مستلزم تمایز و در نتیجه تحدید وجود الهی است. به تعبیر آیت الله جوادی آملی، «هرگاه دو وجود در نظام هستی موجود باشند، حتماً هر دو متناهی هستند» (جوادی آملی، ۱۳۹۹، ج. ۱، ص. ۲۸۶). صورت استدلال چنین است:

مقدمه اول: تداخل منحصر در دو موجود محدود است.

مقدمه دوم: خداوند نامحدود است.

نتیجه: تداخل در خداوند محال است.

به تقریر دیگر:

مقدمه اول: اگر دو موجود متداخل باشند، هر دو محدودند؛ زیرا تعدد وجود مستلزم تناهی است.

مقدمه دوم: وجود واجب تعالی محدود نیست.

نتیجه: خداوند با هیچ موجودی متداخل نیست.

فارغ از سایر اشکالات و پاسخ‌ها، به نظر می‌رسد نظریه تداخل هنوز توضیح کافی درباره سازگاری کثرت حقیقی وجود با نامتناهی بودن خداوند ارائه نمی‌کند. فیاضی نامتناهی بودن را به حضور خداوند در همه مواطن وجودی تفسیر می‌کند، اما این تبیین به‌تنهایی پاسخ نمی‌دهد که چگونه می‌توان وجودی را حقیقتاً از خداوند متمایز دانست، بی‌آنکه این تمایز به تحدید وجود نامتناهی او بینجامد.

ازاین‌رو، نظریه تداخل برای پاسخ کامل به برهان نامتناهی نیازمند تبیین دقیق‌تری است که نشان دهد چگونه کثرت حقیقی موجودات می‌تواند با حضور نامتناهی خداوند جمع شود، بدون آنکه تمایز موجودات از خداوند مستلزم حد یا تناهی در ذات الهی باشد.

نتیجه‌گیری

در اندیشه آیت‌الله جوادی آملی، نظریه وحدت شخصی وجود صرفاً از طریق اعتقاد به نامتناهی

بودن وجود خداوند اثبات می‌شود. نامتناهی بودن وجود الهی به‌گونه‌ای است که امکان تحقق هر موجود دیگری، چه واجب و چه ممکن، چه در طول وجود خداوند و چه در عرض آن، را منتفی می‌سازد. از این‌رو، حکیم با دو گزینه مواجه است: یا باید نامتناهی بودن وجود خداوند را انکار کند یا وحدت شخصی وجود را بپذیرد. در چارچوب حکمت متعالیه، پذیرش هم‌زمان نامتناهی بودن وجود خداوند و کثرت در وجود به تهافت فلسفی می‌انجامد.

بااین‌حال، استاد فیاضی در نظریه تداخل وجودی تلاش می‌کنند تا این دو را با هم سازگار کنند: هم نامتناهی بودن وجود خداوند را بپذیرند و هم وحدت شخصی وجود را انکار کنند. این رویکرد دقیقاً همان چیزی است که در حکمت متعالیه و از منظر آیت‌الله جوادی آملی تهافت‌آمیز به نظر می‌رسد.

آیت‌الله جوادی آملی در چارچوب عقلانیت شهود و در ادامه مباحث کتاب عین نضاخ، چهار اشکال اساسی به نظریه تداخل وارد می‌کنند:

الف) ناسازگاری تداخل با ثبات ذات الهی؛

ب) ناسازگاری با بساطت واجب‌الوجود؛

ج) ناسازگاری با قاعده تشأن؛

د) تناهی وجود خداوند.

در مقابل، استاد فیاضی با اتخاذ مبانی خاصی به این اشکالات پاسخ می‌دهند:

الف) ایشان تداخل را صفت فعل خداوند می‌دانند، نه صفت ذات؛

ب) با انکار بساطت ذات الهی و نفی قاعده «بسیط الحقیقه کل الاشیاء»، به ترکیب در ذات خداوند معتقدند؛

ج) رابطه تشأن را در نسبت میان خداوند و ممکنات رد کرده و به علیت حقیقی میان آن‌ها باور دارند؛

د) معنای خاصی از نامتناهی بودن وجود ارائه می‌دهند که با نظریه تداخل سازگار است.

هرچند اشکالات چهارگانه فوق بر اساس مبانی استاد فیاضی قابل پاسخ‌گویی به نظر می‌رسد،

اما نقطه‌ضعف اصلی نظریه تداخل در عدم تبیین دقیق معنای نامتناهی بودن وجود خداوند نهفته است. پرسش بنیادین این است که چگونه می‌توان طبق نظریه تداخل، وجود کثرات را از خداوند سلب کرد، به تمایز وجودی میان خداوند و مخلوقات قائل شد، و در عین حال وجود خداوند را نامتناهی دانست؟ معنای مورد نظر استاد فیاضی از نامتناهی بودن، هرچند روشن است، اما به‌نظر نمی‌رسد قادر به حل مسئله‌ای باشد که حکمت متعالیه در سلب وجود از وجود نامتناهی مطرح می‌کند. آیا سلب هرگونه وجود از خداوند، خود به معنای ایجاد حد وجودی نیست؟ به تعبیر دیگر، پذیرش سلب وجود، به‌ناچار به انکار نامتناهی بودن وجود خداوند منجر می‌شود.

بنابراین، نظریه تداخل برای تحقق هدف اصلی خود، یعنی سازگار کردن نامتناهی بودن وجود خداوند با کثرت در وجود، نیازمند بازنگری و تکمیل است. نامتناهی بودن وجود خداوند، به‌معنای نفی امکان سلب هرگونه وجود از ذات الهی، برای رد کثرت‌های طولی و عرضی، حتی در قالب تداخل، کافی به نظر می‌رسد. نظریه تداخل تنها در صورتی می‌تواند موفق باشد که توانایی ارائه تبیینی منسجم برای جمع میان نامتناهی بودن و کثرت وجودی را داشته باشد.

منابع

قرآن کریم.

ابن‌ترکه، صائن‌الدین (۱۳۶۰). تمهید القواعد. تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و آموزش عالی.

ابن‌سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۸۱). الإشارات و التنبیهات. قم: بوستان کتاب قم.

ابن‌سینا، حسین بن عبدالله (۱۴۱۳ ق). المباحثات. قم: انتشارات بیدار.

ابن‌عربی، محیی‌الدین (۱۴۱۸ق). الفصوص الحکم. بیروت: دارالکتب العلمیة.

ابن‌بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۶ق). التوحید. قم: جامعه مدرسین.

آملی، سید حیدر (۱۳۶۸). جامع الاسرار و منبع الانوار، به انضمام رساله نقد النقود فی معرفة الوجود. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی وزارت فرهنگ و آموزش عالی.

آشتیانی، میرزا مهدی (۱۳۵۲). تعلیقه بر شرح منظومه حکمت سبزواری. تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک‌گیل (دانشگاه تهران).

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۶). رحیق مختوم. قم: اسراء.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۹). عقلانیت شهود (تحریر فصوص الحکم). قم: اسراء.

جوادی آملی، عبدالله (۱۴۰۱). عین نضاخ (تحریر تمهید القواعد). قم: اسراء.

صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۶۸). الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة. قم: مکتبة المصطفوی.

صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۷۵). مجموعه رسائل فلسفی صدر المتألهین. تهران: حکمت.

صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۸۶). إیقاظ النائمین. تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.

صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۶۱). تفسیر القرآن الکریم. قم: بیدار.

صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۹۸۱م). الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة. بیروت: دار إحیاء التراث العربی.

طباطبایی، محمدحسین (۱۴۱۶ق). نهایة الحکمة. قم: مؤسسة النشر الإسلامی.

طوسی، نصیرالدین (۱۴۰۷ق). تجرید الاعتقاد. تهران: مکتب الإعلام الإسلامی.

عارفی، عباس (۱۳۸۸). طبیعت صورت و خارج. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

عبودیت، عبدالرسول (۱۴۰۰). درآمدی بر نظام حکمت صدرایی. تهران و قم: سمت و مؤسسه امام خمینی.

فیاضی، غلامرضا (۱۳۸۵). تعلیقة علی نهایة الحکمة. قم: مؤسسة الإمام الخمینی.

فیاضی، غلامرضا (۱۳۸۷). هستی و چیستی در مکتب صدرایی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

قیصری، داود (۱۳۷۵). شرح فصوص الحکم. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). الکافی. تهران: دارالکتب الإسلامیة.

مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار. بیروت: دار إحیاء التراث العربی.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۰). شرح الاسفار الاربعه. قم: مؤسسه امام خمینی.

نبویان، سیدمحمدمهدی (۱۳۹۶). جستارهایی در فلسفه اسلامی. قم: مجمع عالی حکمت اسلامی.

نبویان، سیدمحمدمهدی و فیاضی، غلامرضا (۱۳۹۴). «تداخل وجودی خداوند و مخلوقات». معرفت فلسفی، ش. ۴۹، صص. ۷–۲۸.

یزدان‌پناه، سید یدالله (۱۳۹۹). مبانی و اصول عرفان نظری. قم: مؤسسه امام خمینی.